

مدیریت حج زائران ایرانی

علی نقی امیری*

یکی از بخش‌های مهم معارف اسلامی، عبادات است و بخشی از مدیریت اسلامی مربوط به مدیریت عبادات می‌باشد؛ زیرا عبادات هم مانند هر عمل دیگر انسان، نیاز به اداره و مدیریت دارد. توجه به عبادات و اداره آنها، در واقع مدیریت «رشد و کمال» انسان و به بیانی «سرپرستی رشد» بشر است و این امر به خصوص در رابطه با عباداتی که جنبه تعقلی آنها قوی‌تر است، از ضرورت بیش‌تری برخوردار است.

از جمله عبادات مهم که نقش فردی، اجتماعی و بین‌المللی در ابعاد مختلف دارد، «حج» است. اگر چه بسیاری از اعمال و ابعاد مربوط به حج «تعبدی» است و فرد مسلمان نسبت به آنها باید تبعیت محض داشته باشد، ولی در مورد ابعاد دیگر حج، مثل مقدمات و نحوه حضور و اداره مجموعه زائران، تنها رهنمودهای کلی از طرف شارع بیان گردیده و کیفیت آن به عقل و تدبیر بشر واگذار شده است و رمز جاودانگی و بقای آن هم در همین توجه به شرایط و مقتضیات و تأثیر آنها در مراسم برگزاری حج می‌باشد و طبیعی است که این ابعاد و جنبه‌های «تعقلی» حج، بدون اداره و مدیریت نمی‌تواند به صورت کارا و اثربخش محقق گردد.

در این مقاله کیفیت مدیریت در امر حج زائران ایرانی به منزله مصداقی از عبادات بررسی شده است. در این راستا، ضمن اشاره به ابعاد حج و ترکیب

آن‌ها در یک مدل چهار بعدی، به نقش مدیریت در فرایند تحقق این ابعاد پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: عبادات، مناسک، تعبد، تعقل، تکالیف، محدودیت‌ها، حج، زائر، کاروان، سازمان، بعثه.

مقدمه

همان‌گونه که مدیریت اسلامی مبتنی بر فرهنگ اسلامی بوده و به این واسطه، ویژگی‌ها و خصوصیات خاصی را از این تأثیرپذیری منعکس می‌سازد، هر یک از مباحث فرعی فرهنگ اسلامی هم، در دل مدیریت اسلامی و متأثر از آن، مصداقی خاص از مدیریت متناسب با آن موضوع را تحقق می‌بخشد.

یکی از بخش‌های مهم معارف اسلامی، «عبادات» است و «مدیریت عبادات» خود می‌تواند بخشی از مدیریت اسلامی را تبیین نماید (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۴۷)؛ زیرا عبادات هم مانند هر عمل دیگر انسان، نیاز به اداره و مدیریت دارد که البته از این زاویه کم‌تر به عبادات توجه شده است. عبادات در راستای کمال و رشد انسان و بستر تقرب، به عنوان هدف نهایی انسان مسلمان است. تقرب یعنی نزدیکی به خدا و نزدیکی به خدا مستلزم تغییر و توسعه ظرفیت و جود انسان است و توسعه ظرفیت و جود انسان از راه عبادت امکان‌پذیر است. بنابراین توجه به عبادت و مدیریت و اداره آن، در واقع مدیریت «کمال و رشد» و به بیانی «سرپرستی رشد» بشر است و این امر به خصوص در رابطه با عباداتی که جنبه عقلی آن‌ها قوی‌تر است، از ضرورت بیش‌تری برخوردار است. برای تبیین مطلب توجه به جنبه تعبدی و عقلی عبادات امری ضروری می‌باشد (عابدی جعفری، ۱۳۷۸).

برای هر عبادتی می‌توان دو جنبه تعبدی و عقلی قایل شد. جنبه تعبدی عبادات، اشاره به بخشی از اعمال دارد که فرد، بی‌کم و کاست موظف به انجام آن‌ها می‌باشد. این مطلب را در دو ویژگی عبادات می‌توان ملاحظه نمود:

الف - ماهیت تنظیمی عبادات: ماهیت عبادات به گونه‌ای است که کاملاً «برنامه‌ریزی

شده» و از قبل معلوم است که چه عملی، در چه زمان و مکانی و چگونه باید صورت بگیرد؛ یعنی دقیقاً دستوری و تعبدی بوده و کمیت و کیفیت آن از جانب خداوند مشخص شده و در قالب احکام و بایدها و نبایدهایی بر افراد دارای شرایط، تکلیف گردیده است.

ب - ضمانت اجرایی عبادات: مسئله مهم دیگری که جنبه تعبدی عبادات و تکالیف فردی را تقویت می‌کند، عبارت است از وجود «ضمانت اجرایی» و تضمین‌های قوی انگیزشی، روحی و روانی حاکم بر عبادات؛ به این معنا که اگر چه فرد در اصل انتخاب رفتن به حج و اخذ تصمیم در این رابطه آزاد و مختار است و می‌تواند از رفتن سرباز زند و یا داوطلبانه در این وادی قدم نهد، اما اگر اراده نمود و در راستای انجام آن گام برداشت، ضرورتاً باید لوازم ورود در این صحنه آزمایش الهی را بپذیرد. آنچه در این باره از او انتظار می‌رود، انجام عبادت به طریق صحیح و مطابق با برنامه تنظیمی از جانب شارع مقدس می‌باشد.

جنبه دوم، جنبه تعقلی عبادات است که اشاره به بخشی از اعمال دارد که شارع مقدس نسبت به کیفیت، زمان و مکان انجام آن‌ها، ساکت بوده و دستور مشخصی صادر نکرده است.

در این جنبه از عبادات، تنها رهنمودهای کلی از طرف شارع بیان گردیده و کیفیت آن به عقل و تدبیر بشر واگذار شده است، که متناسب با شرایط و مقتضیات به اداره اعمال مربوطه پردازد و اصولاً رمز جاودانگی، پویایی و بقای عبادات را می‌توان در همین توجه به شرایط و تأثیر آن‌ها در کیفیت انجام عبادات دانست.

توجه به این نکته ضروری است که اگر چه همه عبادات به نسبت دارای دو جنبه تعبدی و تعقلی هستند، ولی درجه تعقل و یا تعبد در همه آن‌ها یکسان نیست. مثلاً امر به معروف و نهی از منکر از جمله عباداتی است که جنبه تعبدی آن ضعیف بوده و شارع مقدس جنبه تعقلی آن را قوی قرار داده است، به گونه‌ای که پیش از اقدام به آن، باید بررسی شود که تا چه حد موکول به نتیجه است و تحت چه شرایط و روشی باید صورت بگیرد. به عبارت دیگر، برای هر مسلمان دو نوع مسئولیت مطرح است: یک مسئولیت

در رابطه با افعال تعبدی است (که چگونگی انجام آن‌ها از طرف شارع مشخص شده) و دیگری مسئولیت در رابطه با افعال تعقلی است (که چگونگی انجام آن منوط به شرایط و مقتضیات زمان است) و آن‌چه که ضرورت مدیریت عبادات را بیش‌تر روشن می‌سازد، همین بخش تعقلی آن‌ها است و هر چه میزان جنبه تعقلی عبادت زیادتر باشد، به همان میزان، مدیریت آن باید قوی‌تر صورت بگیرد.

یکی از مسایل مهم در اعتقادات اسلامی که نقش فردی، اجتماعی و بین‌المللی و در ابعاد مختلف دارد، مسئله «حج» و برگزاری سالیانه آن توسط مسلمین می‌باشد. بسیاری از اعمال و ابعاد مربوط به حج «تعبدی» است و فرد مسلمان نسبت به این امور ضرورتاً باید بر محور تعبد و تبعیت محض عمل کند.

ولی ابعاد دیگر «حج» مثل مقدمات و نحوه حضور و انتقال جمعیت، بدون اداره و مدیریت نمی‌تواند به صورت کارا و اثربخش محقق گردد. بنابراین هم در ابعاد فردی و مناسک و هم در بخش‌های اجتماعی و ضروری در حج، فراهم شدن زمینه و کیفیت تحقق آن‌ها مستلزم مدیریت و برنامه‌ریزی است.

این مهم را سازمان حج و زیارت بر عهده دارد که تبیین آن با بررسی عناوین زیر تعقیب می‌گردد:

- ابعاد اصلی حج؛
- ترکیب ابعاد حج؛
- نقش مدیریت در فرایند تحقق ابعاد حج.

الف) ابعاد اصلی حج

اصولاً حج به عنوان یک عبادت و تکلیف، در مجموعه اعتقادات اسلامی و به عنوان یکی از فروع دین، موضوعیت دارد. به این معنا که هر مسلمان در طول عمر خود و در صورت استطاعت، باید ضمن سفر به مکه مکرمه، مناسکی را در زمان و مکان‌های خاصی انجام دهد. روح عبادی حاکم بر حج، باعث شده که این فریضه ابعاد برجسته‌ای یافته و این ابعاد به منزله ارکان وجودی آن تلقی گردد. مهم‌ترین این ابعاد را می‌توان در

امور زیر خلاصه نمود (عابدی جعفری، ۱۳۷۸):

۱- بُعد فردی حج

یکی از جنبه‌هایی که در فلسفه حج بر آن تأکید می‌گردد، این است که هر فردی در مسیر ادای این تکلیف باید خود به تنهایی اعمالی را انجام دهد، به گونه‌ای که اگر چنین نکند، چه بسا حج او مقبول نیفتد و آثار و پی‌آمدهای محدود کننده‌ای برای وی در بر داشته باشد. بنابراین بخش زیادی از مناسک حج وظایفی است که شخص در موقعیت‌های زمانی و مکانی خاص باید انجام دهد.

۲- بُعد اجتماعی حج

اگر چه حج بعدی فردی داشته و مناسک آن بر محور عملکرد فرد تعریف شده است، اما به دلیل این‌که مسلمانان زیادی از کشورهای مختلف، در زمان و مکانی واحد، در صدد انجام چنین تکلیفی برمی‌آیند، این امر خود به خود، به آن هویت و شأنی اجتماعی می‌بخشد. برای مجموعه حجاج به عنوان شخصیت‌های حقوقی نیز، تکالیفی در این راستا به وجود می‌آید.

۳- حج و محدودیت‌های فردی

هر فردی از آن جهت که باید به تنهایی اعمالی را در قالب مناسک حج انجام دهد، دارای تکالیفی است و در مسیر انجام این تکالیف باید محدودیت‌هایی را پذیرفته و در چارچوب خاصی از مقتضیات و شرایط به انجام وظایف خود بپردازد.

به بیان دیگر، هر فرد مسلمان، در راستای ارضای نیازهای متعالی خود و از جمله نیاز به پرستش، از طریق تحقق یکی از مصادیق آن و در قالب حج، قطعاً نیازهای دیگری هم دارد که ارضای آن‌ها، به عنوان زمینه و پیش شرط تحقق آن نیاز متعالی، از جمله امور حیاتی و ضروری است، به گونه‌ای که تا این نیازها برآورده نشود، یا امکان ارضای نیاز به پرستش و انجام مناسک وجود ندارد و یا اگر هم ممکن باشد، بسیار سخت و دشوار و تکلیفی فراتر از توان تلقی می‌گردد.

۴- حج و محدودیت‌های فرا فردی

از آن جهت که حج یک امر اجتماعی و فرافردی است، تحقق رسالت‌ها و تکالیف حج در بعد اجتماعی هم لزوماً مستلزم توجه به محدودیت‌ها و شرایطی است که زمینه‌ساز آن می‌باشد. عدم توجه به این محدودیت‌ها، چه پیش از اعزام و یا حین مراسم و یا بعد از آن، برگزاری حج را با مشکل جدی روبه‌رو می‌سازد.

ب) ترکیب ابعاد حج و نقش آن در تبیین ماهیت آن^۱

۱- حج و ابعاد ترکیبی چهارگانه

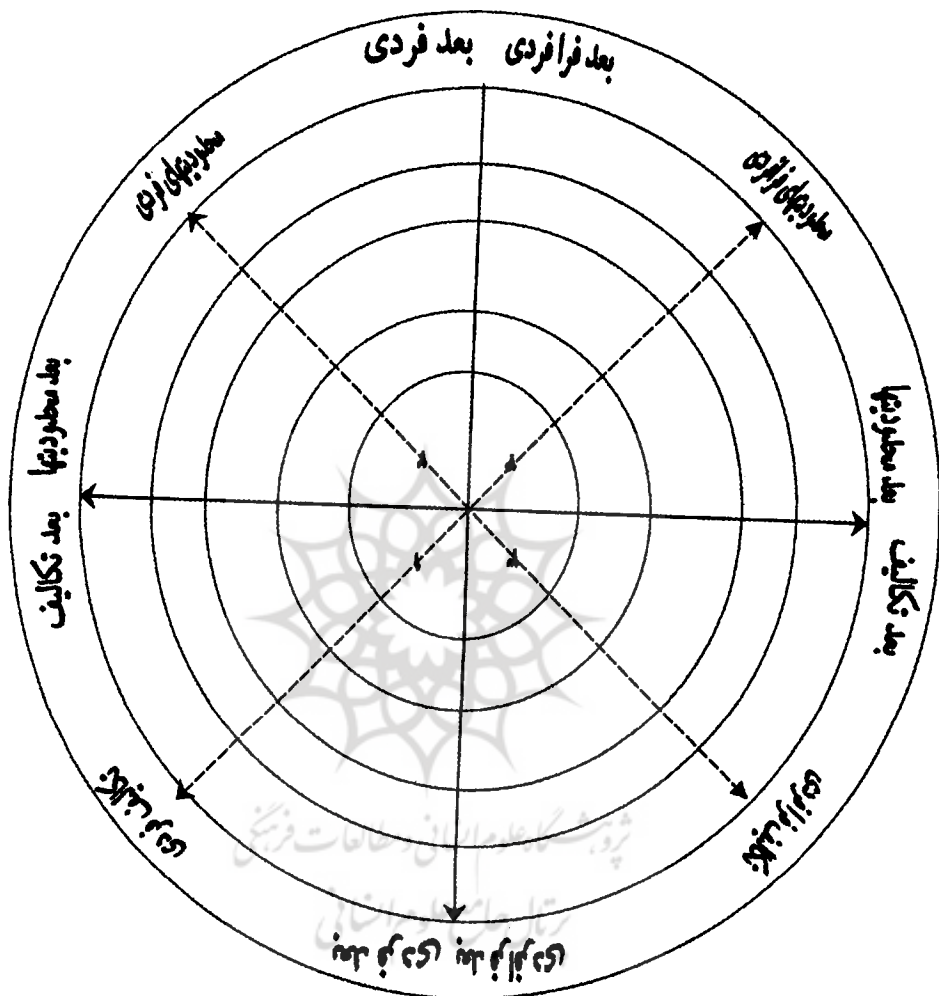
با توجه به موارد بالا، ابعاد، مؤلفه‌ها و یا ارکان حج را می‌توان از نظر «فردی - فرافردی» و نیز «تکالیف - محدودیت‌ها» مطرح و با قرار دادن هر کدام به عنوان یک محور مختصات، مدلی برای بررسی مدیریت حج ارائه نمود. از آن‌جا که هر کدام از این دو بعد دارای دو جنبه می‌باشد، از ضرب آن‌ها در هم چهار بعد و یا چهار رکن اصلی در این مدل قابل ترسیم است که می‌توانند محورهایی تعیین کننده در تبیین ماهیت حج از دیدگاه مدیریت واقع شوند. این چهار بعد عبارت‌اند از:

- بعد تکالیف فردی (مناسک)؛
  - بعد تکالیف فرافردی (رسالت‌ها)؛
  - بعد محدودیت‌های فردی (مقتضیات درونی)؛
  - بعد محدودیت‌های فرافردی (مقتضیات بیرونی).
- مدل معرف ابعاد فوق را می‌توان به صورت ذیل ترسیم نمود (عابدی

جعفری، ۱۳۷۸)

۱. طرح ابعاد حج و ترکیب آن‌ها در قالب یک مدل، در اصل حاصل راهنمایی‌های برگرفته از کلاس مدیریت اسلامی دوره دکتری توسط آقای دکتر عابدی جعفری می‌باشد.

نمودار شماره (۱): نمودار ترکیبی ابعاد حج

۲- نقش مدیریت در فرایند تحقق ابعاد چهارگانه حج

۲-۱- فرایند تحقق تکالیف فردی

همان گونه که گذشت، حج مصداقی از عبادات الهی در نظام اعتقادی اسلام است که در صورت فراهم بودن شرایط آن، بر هر مسلمان انجام آن واجب می شود؛ به این معنا که در طول عمر خود باید یک بار به زیارت خانه خدا رفته و اعمالی را که به مناسک

معروف است، در چارچوب زمانی و مکانی خاصی انجام دهد. برای تبیین این بعد از حج، توجه به نکات زیر ضروری است:

۲-۱-۲- فلسفه وجودی تکالیف فردی

این بعد را می‌توان انگیزه اصلی فرد در انجام این عبادت دانست. به عبارت دیگر، فلسفه وجودی و هدف حج در این بعد نهفته است. دلیل این‌که افراد قصد انجام حج می‌کنند آن است که خود را موظف به انجام یک تکلیف عبادی می‌دانند.

از آن‌جا که منشأ هرگونه رفتار و حرکت انسان به نوعی به ارضای نیازی خاص برمی‌گردد، انجام فریضه حج هم در واقع در مسیر ارضای یکی از نیازهای متعالی انسان می‌باشد. اگر نیازهای انسان به دو دسته نیازهای ابتدایی و نیازهای متعالی تقسیم گردد، نیاز به پرستش و عبادت، از جمله نیازهای متعالی و برخاسته از فطرت است که گاهی فلسفه خلقت به آن برمی‌گردد^۱ و سایر نیازها را می‌توان در واقع فراهم‌کننده زمینه تحقق نیازهای متعالی، به ویژه نیاز به پرستش، دانست.

مناسک حج هم در واقع قسمت رویه و ظاهری حج است که پس از انجام آن، باید در حاجی منجر به نوعی آمادگی و توان‌گردد که بتواند او را به درک فلسفه و عمق این مناسک برساند. چیزی که پس از انجام تکالیف فردی، به عنوان نتیجه مورد انتظار است، به وجود آمدن تحول روحی در فرد و درک راز و رمز حج و آنچه در پشت این اعمال نهفته، می‌باشد.

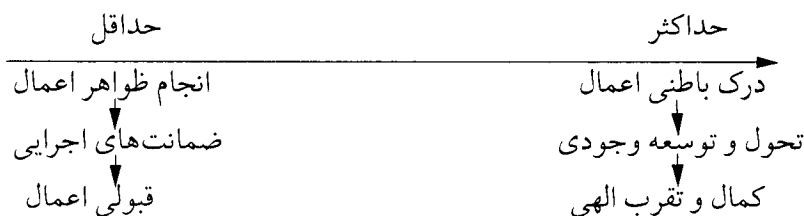
این امر به این معنا است که مناسک حج و مراحل گوناگونی که فرد در این مسیر باید پشت سرگذارد، هر یک به منزله مفاهیمی هستند که از یک لایه رویین و ظاهری شروع شده و تا سطوح و لایه‌های عمیق ادامه می‌یابد و بسته به کیفیت و درجه برخورد قلبی، فکری و رفتاری هر فرد، می‌تواند منشأ کم‌ترین تأثیر (که قبولی حج باشد) تا بیش‌ترین تأثیر (که درک فلسفه احکام و تحولات روحی باشد) در فرد باشد.

توجه به لایه‌های عمیق مناسک، به قرار گرفتن فرد در مسیر رشد و کمال می‌انجامد؛

هر چه فرد بتواند رمز و راز بیش تری از اعمال حج را دریابد، توسعه وجودی یافته و تقرب الهی بیش تری پیدا می کند. بنابراین می توان مناسک را پیوستاری دانست که از یک حداقل برخوردار است و حداکثر آن به سمت بی نهایت سیر می کند.

نمودار شماره (۲): پیوستار مناسک حج

۳-۱-۲- نقش تدبیری سطوح حج در تحقق تکالیف فردی

انجام بخش تکالیف فردی و اداره آن نیاز به مدیریتی هماهنگ و متناسب با آن دارد. برای این امر در هر کشور، سازمان خاصی تشکیل و عهده دار اداره امور مربوط به ابعاد تعقلی می گردد. در جمهوری اسلامی ایران هم برای مجموع جریان حج و از جمله هر یک از بخش های آن، ساختاری ترسیم شده که عهده دار تدبیر و مدیریت و هدایت و نظارت بر کارها به بهترین نحو می باشد.

بخش تدبیری و مدیریتی مربوط به «تکالیف فردی» معمولاً در قالب کاروان ها و ستادهای پشتیبانی خاصی اداره می شود.

با توجه به ساختار یک کاروان و ارکان اصلی آن، می توان نتیجه گرفت که وجود هر عنصر در کاروان بر اساس ضرورت های عینی و در راستای فراهم نمودن زمینه های تحقق هدف اصلی و ابعاد آن موضوعیت یافته است، به گونه ای که حضور هر کدام از مدیر، روحانی، بازرس و پزشک از روی تدبیری کلی صورت گرفته و هر یک زمینه ساز بعد مدیریتی خاصی متناسب با ارکان اصلی حج و در ارتباط با سلسله مراتب مختلف در حج، می باشند.

بخش تدبیری و مدیریتی مربوط به تکالیف فردی دارای مراتبی است که از کاروان شروع شده و به مراتب عالی نظام حج مرتبط می گردد و عناصر و مراتب آن را می توان

شامل موارد زیر دانست:

الف - زائر: زائر مستطیع، برای انجام تکالیف فردی خود، در کاروان ثبت نام می کند و کاروان باید ضمن برقراری ارتباط او با عناصر و ارکان مناسب، زمینه آموزش های ضروری برای ادای وظیفه واجب را فراهم سازد. از جمله آموزش هایی که زائر باید ببیند، یادگیری مناسب و کیفیت انجام آن ها است.

ب - روحانی: زائری که در یک کاروان ثبت نام می کند، طی برنامه ریزی خاصی که توسط مدیر کاروان صورت می گیرد، با روحانی کاروان ارتباط داده می شود تا آموزش های لازم به او داده شود.

روحانی کاروان در واقع مسئول و تضمین کننده صحت مسایل عبادی حجاج است و خود در این زمینه آموزش های لازم را دیده است و به عبارتی از تخصص فقهی در این رابطه برخوردار است.

در کاروان های بزرگ تر، روحانی می تواند یک روحانی دیگر را به نام «روحانی معین» به کمک بگیرد و اگر تعداد افراد زیاد باشد به تناسب، تعداد معین ها زیادتر می شود ولی در هر حال مسئولیت این کار با یک روحانی است و سایرین در حکم معاون و همکار وی هستند. معین می تواند با توجه به ترکیب افراد کاروان، زن یا مرد باشد.

انتخاب روحانی توسط معاونت امور روحانیون دفتر نمایندگی ولایت فقیه صورت می گیرد که هم آموزش و هم کنترل و نظارت بر عملکرد او را بر عهده دارد (دفتر بعثه مقام معظم رهبری، ۱۳۷۶، ص ۱۰۲).

ج - رابطین روحانی: به دلیل اهمیت و حساسیت زیاد نقش روحانی در انجام صحیح مناسب حج، روحانی کاروان توسط رده مافوق خود کنترل و نظارت می گردد تا در موارد ضروری هم از کمک او برخوردار گردد و هم مافوق بتواند رابط روحانی با مقام تعیین کننده روحانی باشد. این رده مافوق تحت عنوان «رابطین روحانی» و یا «روحانی رابط» در سلسله مراتب روحانیون قرار دارد.

رابطین روحانی مجموعه ای از روحانیون و فضلائی برجسته حوزه های علمیه هستند که برای اطمینان از عملکرد درست روحانی انتخاب می شوند و مسئولیت آن ها این

است که در حوزه منطقه‌ای که برای آن‌ها مشخص شده، به کاروان‌ها سرکشی کرده و ضمن برقراری ارتباط مستقیم و غیرمستقیم با روحانیون کاروان‌ها و برگزاری جلسات مختلف با آن‌ها، به کار آن‌ها رسیدگی نمایند و فرض هم این است که این رابطین نسبت به روحانیون کاروان باسوادتر، باتجربه‌تر و متخصص‌تر بوده و در موارد ضروری از عهده حل مشکلاتی که روحانی کاروان با آن روبه‌روست، بر می‌آیند.

د - **معاونت امور روحانیون:** معاونت امور روحانیون یکی از معاونت‌های مطرح در ساختار بعثه مقام معظم رهبری است که بر کار روحانیون و رابطین روحانی نظارت دارد و در نهایت نسبت به عملکرد آن‌ها و ارزیابی آن تصمیم‌گیری می‌کند. در موسم حج، معاونت امور روحانیون با برقراری جلسات مکرر با رابطین روحانی واقع در مناطق مختلف، در جریان کم و کیف کار روحانیون مستقر در کاروان‌ها قرار گرفته و به اخذ تصمیمات و صدور دستورهای مقتضی می‌پردازد.

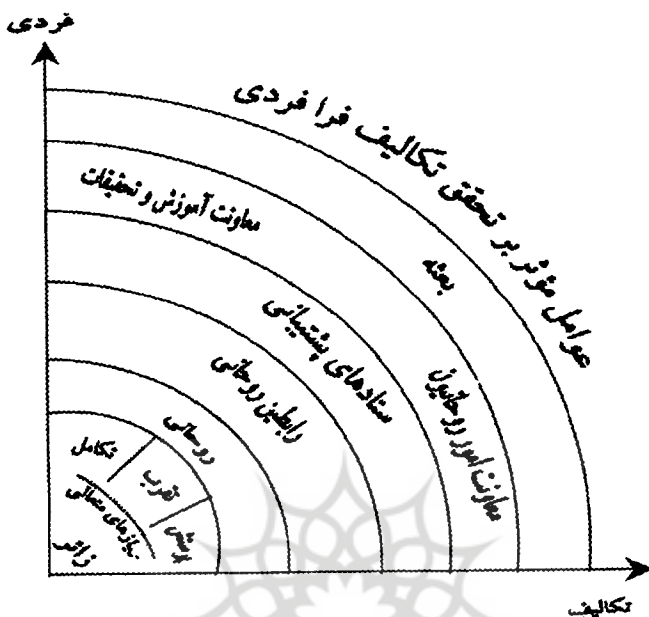
ه - **امور پشتیبانی:** در راستای سلسله مراتب حاکم بر تکالیف فردی و تضمین صحت انجام مناسک، معاونت امور روحانیون، کارهای عادی و اداری مربوط به این امر را بر عهده دارد. اما به دلیل تخصصی و فنی بودن این وظیفه و برای بالا بردن درجه اطمینان نسبت به انجام درست اعمال، عواملی به عنوان امور ستادی و پشتیبانی در این رابطه پیش‌بینی شده که عمدتاً محتوای فنی و تخصصی کار را بر عهده دارند و به دو بخش عمده تقسیم می‌شوند:

(۱) پشتیبانی فنی: از مجموعه‌ای از روحانیون که از لحاظ فقهی و توان استنباط احکام الهی، از تخصص بالایی برخوردارند تشکیل یافته و شامل شورای استفتای مقام معظم رهبری، شورای استفتای مراجع تقلید و روحانیون مدعو می‌گردد.

(۲) پشتیبانی آموزشی: مدیریت آموزش و تحقیقات، بخش دیگری از بعثه است که در راستای تسهیل آموزش زائران، اقدام به تدوین کتاب (در حوزه مناسک و عرفان و...)، تهیه نوارهای صوتی و تصویری و انتشار نشریات مختلف مورد نیاز زائرین می‌نماید (دفتر بعثه، ۱۳۷۶، ص ۱۲۰).

در نمودار زیر ارتباط سطوح بالا ترسیم شده است:

نمودار شماره (۳): نقش مدیریتی سطوح در تحقق تکالیف فردی

۲-۲- فرایند رفع محدودیت‌های فردی

۲-۲-۱- فلسفه وجودی محدودیت‌های فردی

در بخش اول، یعنی تکالیف فردی، هدف نهایی، برطرف کردن نیاز فطری بشر به پرستش است که با توجه به مجموعه تمهیدات و مناسک خاص، به نظر می‌رسد که ارضای این نیاز مهم و حیاتی، به طور کامل می‌تواند صورت بگیرد. بنابراین زائر در درجه اول برای ارضای نیاز خود به حج می‌آید و می‌خواهد خود را در شرایطی قرار دهد که به بهترین شکل بتواند به آن پاسخ دهد.

اما نکته مهم این است که انسان تنها همین یک نیاز را ندارد، بلکه از نیازهای مختلفی برخوردار است که قابل انتزاع از او نیست و در نتیجه همراه نیاز به پرستش، سایر نیازها را هم با خود به حج می‌آورد. این نیازها در واقع همان محدودیت‌ها هستند که می‌توانند در مسیر ارضای آن نیاز مانع ایجاد کنند. به این معنا که به دلیل وابستگی نیازهای انسان به همدیگر و تأثیر آنها بر هم، عدم ارضای نیازهای فیزیولوژیک می‌تواند ارضای

نیازهای متعالی و از جمله نیاز به پرستش را تحت الشعاع قرار دهد و به عنوان یک مانع و محدودیت نسبت به آن تلقی گردد. به عنوان مثال، انسان نیاز به تغذیه، استراحت، تخیلی و سالم بودن دارد و نمی تواند نسبت به آن‌ها بی تفاوت باشد؛ چه این‌که ارضای این گونه نیازها زمینه و مقدمه فراهم شدن شرایط برای ارضای نیاز اصلی یعنی پرستش است.

۲-۲-۲- نقش تدبیری سطوح حج در رفع محدودیت‌های فردی

ضرورت مدیریت در ارضای سایر نیازها و به عبارتی مدیریت و اداره محدودیت‌های فردی، در راستای تأمین نیاز اصلی حاکم بر حج، از اهمیت زیادی برخوردار است، به گونه‌ای که اگر سازمان و مدیریت حج در کشور بتواند با برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، کنترل و نظارت دقیق و مناسب، به محدودیت‌های فردی توجه کرده و مناسب‌ترین راه را در مسیر ارضای نیازهای طبیعی قرار دهد تا به موقع ارضاگردند، این امر منجر به فراهم شدن زمینه برای آمادگی فرد جهت انجام درست مناسک در زمان و مکان خاص می‌گردد.

هرگونه سستی در این مورد می‌تواند پی آمدهای منفی در برداشته باشد و به اتلاف هزینه، امکانات و وقت حجاج و در نهایت، بطلان حج آن‌ها و ضرورت اعاده آن در سال بعد منتهی گردد.

همان‌گونه که گذشت، ساختار یک کاروان به گونه‌ای است که بتواند ضمن ارایه خدمات مناسب به زائر، زمینه‌های لازم جهت تحقق هدف اصلی را برای وی فراهم سازد. در رابطه با بخش تدبیری و مدیریتی مربوط به «رفع محدودیت‌های فردی» و اداره نمودن آن‌ها هم سلسله مراتبی از مدیریت وجود دارد که شامل عناصر زیر می‌باشد:

الف - زائر: زائر از لحاظ انجام مناسک و تکالیف فردی در رأس سلسله مراتب روحانیون قرار دارد ولی از لحاظ ارضای نیازهای فیزیولوژیک و محدود کننده، در رأس سلسله مراتب دیگری قرار می‌گیرد که مجموعاً بعدی دیگر از ساختار مدیریت حج را جلوه‌گر می‌سازد.

ب - مدیر کاروان: اصولاً مدیر کاروان و زیرمجموعه آن و عوامل کاروان به طور

مشترک مسئول رفع نیازهای اولیه حجاج هستند. در ساختار حج بخش‌هایی پیش‌بینی شده که هر کدام عهده‌دار رفع نیازهای خاصی از زائران می‌باشد. مثلاً پزشک کاروان مسایل مربوط به سلامتی جسم و روان آن‌ها را متکفل است و گروه تغذیه و طبخ، گروه پذیرایی، گروه آبدار و غیره، مسئول رفع سایر می‌باشند.

ج - ستاد منطقه: ساختار حج در موسم حج تمتع به گونه‌ای است که کاروان‌ها بر اساس تقسیم‌بندی خاصی که به عنوان منطقه معروف است، مشخص می‌شوند. یعنی در هر منطقه تعدادی کاروان وجود دارد که مدیر آن‌ها زیر نظر مدیریت منطقه انجام وظیفه می‌کند. مسئول هر منطقه دو معاون (حمل و نقل و اسکان) دارد که او را در این امر یاری می‌نمایند. مدیران و یا معاونین کاروان‌ها هر روز با مسئولین مناطق خود، جلسه گذاشته و ضمن آشنا شدن با مشکلات کاروان‌ها، آن‌ها را در جریان مسایل ستاد منطقه قرار می‌دهند.

د - ستاد شهری: در ساختار حج، دو شهر مقدس مکه و مدینه موضوعیت دارد که هر کدام به مناطق چندگانه‌ای تقسیم می‌گردند و برای مدیریت، هدایت و نظارت بر عملکرد این مناطق، در هر یک از این دو شهر، ستاد خاصی پیش‌بینی شده است که به عنوان ستاد مکه یا ستاد مدینه معروف است و در مواقعی که کاروان‌ها (مدینه قبل یا مدینه بعد) در هر کدام از این شهرها و مناطق قرار می‌گیرند، بر کار ستاد منطقه، نظارت می‌نمایند. ستاد مکه و یا ستاد مدینه هر کدام یک مسئول و چند معاون دارد که پشتیبانی ستاد منطقه را بر عهده دارند. به این معنا که مسئولین ستاد منطقه شب‌ها با مسئول و معاونین ستاد مکه (و یا مدینه) جلسه داشته و مسایل را بررسی و تجزیه و تحلیل می‌نمایند.

ه - اجزای ستادها: برای فراهم نمودن زمینه‌های ارضای نیازهای ضروری و فیزیولوژیک و در نتیجه تسهیل انجام مناسک حج، در ستاد مکه یا مدینه اجزا و بخش‌های مختلفی پیش‌بینی شده که هر کدام عهده‌دار بخشی از این نیازها می‌باشد:

(۱) بخش تغذیه: هر زائر برای تداوم حیات خود نیاز به غذاهایی دارد که نیروی لازم جهت انجام تکالیف فردی او را تأمین نماید. تهیه این غذاها و توزیع آن‌ها به مناطق و سپس کاروان‌ها از جمله وظایف ستاد مکه یا مدینه می‌باشد.

(۲) بخش حمل و نقل: هر زائر و نیز مجموعه افراد کاروان برای انجام مناسک، ضرورتاً باید از منطقه‌ای به منطقه دیگر بروند، از این‌رو حمل و نقل به عنوان بخشی دیگر از وظایف ستاد مکه یا مدینه موضوعیت یافته است.

(۳) بخش مسکن: تهیه مسکن در مناطق مختلف مکه یا مدینه و هم‌چنین برپاداشتن چادرها در زمان و مکان‌های از پیش تعیین شده هم، از دیگر وظایف ستادهای مکه و مدینه است.

(۴) بخش بهداشت و درمان: توجه به وضعیت سلامت مزاج و درمان بیماران و احیاناً توجه و مراقبت از کسانی که سابقه بیماری خاصی دارند، موجب شده که با قرار گرفتن پزشکان در کاروان‌ها و نیز بخش پزشکی در ستادهای مکه و مدینه، به این دسته از نیازهای زائرین نیز توجه جدی بشود.

(۵) بخش مسایل کنسولی: از آن‌جا که لازمه اعزام به حج، عبور از مرز کشور و ورود به کشور عربستان است، این امر مستلزم در اختیار داشتن مجوز خروج و ورود و توجه به ضوابط حاکم بر این امر در دو کشور می‌باشد، که بخشی دیگر در ستاد مکه یا مدینه به همین منظور اختصاص یافته است که از طریق مدیران کاروان اقدام به تهیه مدارک مورد نیاز برای زائرین می‌نماید.

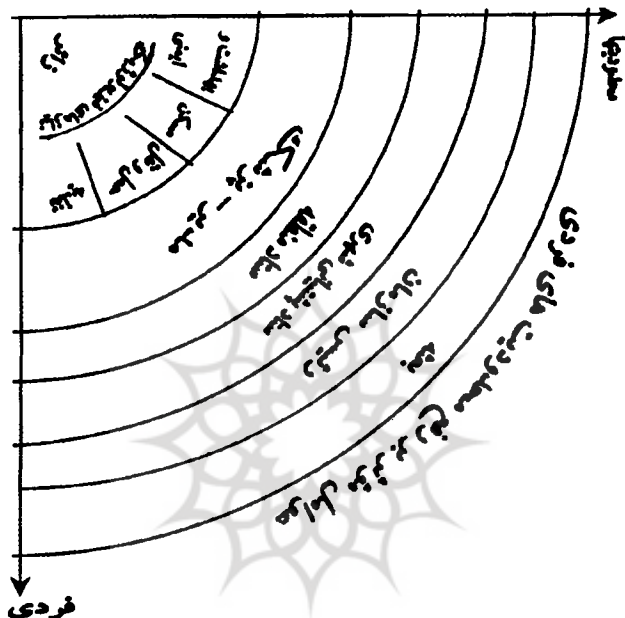
(۶) بخش امور مالی: از جمله مسایل مهم در امر حج، توجه به مسایل مالی زائران و تهیه ارز مورد نیاز آن‌ها و هم‌چنین رسیدگی به درآمدها و هزینه‌هایی است که هر کاروان و منطقه خرج می‌نماید. به همین دلیل در ستاد مکه یا مدینه، بخش امور مالی به مجموعه مسایل پولی و مالی توجه داشته و به حساب‌های مختلف رسیدگی می‌نماید.

(۷) بخش امداد زائرین: یکی از بخش‌های مهم و ضروری دیگر در ستاد مکه و مدینه، عبارت است از بخش امداد زائرین که عهده‌دار کمک رسانی به افرادی است که در حالت‌های اضطراری قرار گرفته و نیاز به امداد دارند؛ مثل امور گم‌شدگان، تصادفات، مرگ و میر و غیره.

و - رئیس سازمان: ستاد مکه و یا مدینه، در نهایت زیر نظر رئیس سازمان حج و زیارت قرار داشته و در برابر او باید پاسخگو باشد، زیرا در حوزه رفع نیازهای

فیزیولوژیک، هرگونه نارسایی رخ دهد، رئیس سازمان حج مسئول آن است. در نمودار زیر ارتباط سطوح بالا ترسیم شده است:

نمودار شماره (۴): نقش مدیریتی سطوح حج در رفع محدودیت‌های فردی

۳-۲-۲- ارتباط تکالیف و محدودیت‌های فردی

بنا بر آنچه گذشت می‌توان عوامل اصلی هر کاروان را در سه زیر رکن خلاصه نمود: روحانی، پزشکی، و مدیر و عوامل آن.

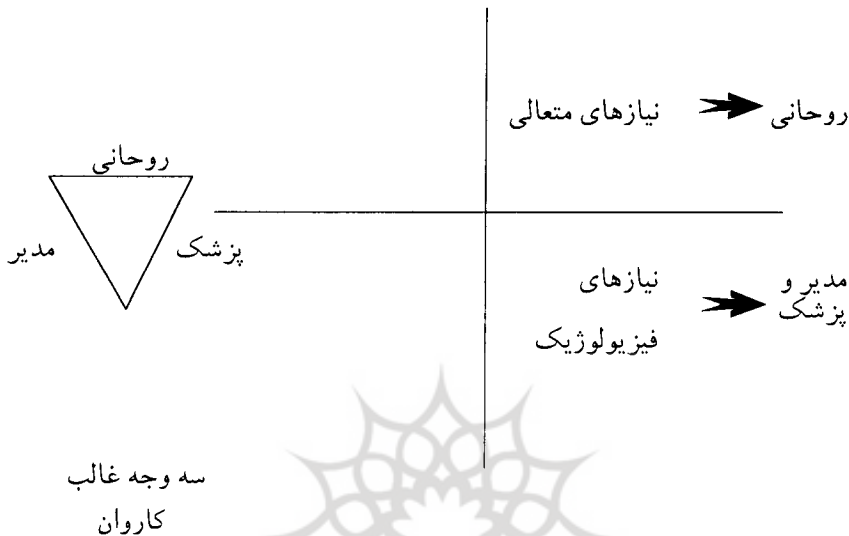
روحانی عهده‌دار نیازهای متعالی در حد فردی و در داخل کاروان است و کاروان را به بعثه متصل می‌سازد، و در واقع منعکس کننده بعد فرهنگی و سیاسی کاروان می‌باشد. مدیر کاروان و عوامل آن و هم‌چنین پزشک عهده‌دار رفع نیازهای فیزیولوژیک زائرین در حد فردی و در داخل کاروان می‌باشند که کاروان را به سازمان حج و زیارت متصل می‌سازند و در واقع منعکس کننده بعد اجرایی و اداری کاروان می‌باشند.

تفکیک پزشک به عنوان یک عامل در کنار روحانی و مدیر به دلیل اهمیت زیادی

است که مسئله سلامتی زائران در طول انجام مناسک حج دارد.

نمودار شماره (۵): ارتباط ارکان کاروان و نیازهای زائران

۲-۳-۱- فرایند تحقق تکالیف فرافرادی (رسالت‌ها)

۲-۳-۱- فلسفه وجودی تکالیف فرافرادی

در تعریفی جامع، حج هم شامل ابعاد فردی است و هم ابعاد فرافرادی، به گونه‌ای که عدم توجه به هر یک از این دو، ماهیتی ناقص از حج ارایه می‌دهد. ابعاد فرافرادی در مقایسه با ابعاد فردی حج از اهمیت دوچندان برخوردار است به گونه‌ای که می‌توان حج را فی‌نفسه، بیش‌تر یک امر عبادی-اجتماعی و فرافرادی دانست. اهمیت این بعد از حج از ناحیه تأثیرات سیاسی آن در سطح بین‌المللی و نقش ویژه آن در حل مشکلات مسلمین جهان و برقراری ارتباط بین مسلمانان و ملت‌های اسلامی است. برای رسیدن به چنین آثاری، شارع مقدس به این بعد هم جنبه عبادی داده و تقریباً متناسب با هر یک از اعمال و مناسک فردی، اعمال و مناسکی را هم به صورت گروهی و اجتماعی، مدنظر قرار داده است.

همان‌طور که در بعد فردی، هدف تحول روحی فرد است، در بعد اجتماعی هم هدف ایجاد تحول اجتماعی در جهان اسلام است، تا منشأ تحول از حج به کشورهای و

جوامع متعدد سرایت کند و در مجموع موجب بیداری و هوشیاری مسلمین و فراهم شدن زمینه‌های همدلی، همفکری و همکاری آن‌ها در سطح بین‌المللی گردیده و آن‌ها را در برابر دشمنان قسم خورده اسلام متحد نماید.

در واقع می‌توان «اقامه حج» را در راستای توجه به ابعاد فرافردی حج تبیین نمود و در این رابطه باید توجه داشت که «اقامه حج» غیر از «حج‌گذاردن» است. صرف رفتن به حج، به معنی اقامه حج نیست، بلکه اقامه حج، در بعد اجتماعی و سیاسی حج تجلی می‌یابد؛ حتی امامان معصوم علیهم‌السلام اگر چه مکرر به حج می‌رفتند - مثلاً امام مجتبی ۲۰ بار پیاده حج گذارد یا امام سجاد علیه‌السلام حداقل ۲۲ بار به حج رفت - اما جز در دوران کوتاه حکومت امام علی علیه‌السلام، هیچ یک از ائمه علیهم‌السلام، به دلیل این‌که حکومت و قدرت در دست دیگران بود، نتوانستند حج را «اقامه» کنند (شیخ حر عاملی، ۱۳۸۷ ق، ص ۵۵ و کلینی، ۱۳۱۸، ص ۴۶۷).

اما امام خمینی (ره) که روح الهی او با قرآن عجین بود، در پرتو شناخت اسلام ناب محمدی صلوات‌الله‌علیه‌وآله، حج ابراهیمی را تبیین نمود و حج بدون برائت را حج جاهلی دانست و گرچه بعد از انقلاب اسلامی به مکه مشرف نشد، اما حج را اقامه نمود (جوادی آملی، ۱۳۷۷، ص ۱۵).

تبیین و تفسیر حج و برجسته نمودن ابعاد فرافردی آن و ملاحظه ارتباط حج با مجموعه نظام اعتقادی اسلام، مسئله‌ای است که علما و فقهای اسلامی به آن پرداخته‌اند اما تبیین معمار انقلاب اسلامی و احیاگر حج ابراهیمی، حضرت امام خمینی (ره)، ماهیتی پویا و زنده به حج داده است.

هیچ بیانی، جز بیان خود حضرت امام (ره)، توان ترسیم حقیقت ماهیت حج را ندارد: «بزرگ‌ترین درد جوامع اسلامی این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده‌اند و حج، با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی‌حاصل و بی‌ثمر باقی مانده است. یکی از وظایف بزرگ مسلمانان پی بردن به این واقعیت است که حج چیست و چرا برای همیشه باید بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی آن صرف کنند.

چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیل‌گران مغرض و یا جیره‌خواران، به عنوان فلسفه حج ترسیم شده است، این است که حج یک عبادت دسته‌جمعی و یک سفر زیارتی - سیاحتی است؛ به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه‌داری و کمونیسم ایستاد! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره‌اندیشی نمود! به حج چه که مسلمانان باید به عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت‌سوم جهان خودنمایی کنند! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت‌های وابسته بشوراند! بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار از قبله و مدینه است و بس!

و حال آن‌که حج برای نزدیک شدن و اتصال انسان به صاحب‌خانه است و حج تنها حرکات و اعمال و لفظ‌ها نیست و با کلام و لفظ و حرکت خشک، انسان به خدا نمی‌رسد. حج کانون معارف الهی است که از آن محتوی سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست‌وجو نمود. حج پیام‌آور ایجاد و بنای جامعه‌ای به دور از رذایل مادی و معنوی است. حج تجلی و تکرار همه صحنه‌های عشق‌آفرین زندگی یک انسان و یک جامعه متکامل در دنیاست، و مناسک حج، مناسک زندگی است.

و از آن‌جا که جامعه امت اسلامی، از هر نژاد و ملیتی، باید ابراهیمی شود، تا به خیل امت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله پیوند خورد و یکی گردد و ید واحد شود، حج تنظیم و تمرین و تشکل این زندگی توحیدی است. حج عرصه نمایش و آینه‌سنجش استعدادها و توان مادی و معنوی مسلمانان است. حج لسان قرآن است که همه از آن بهره‌مند می‌شوند ولی اندیشمندان و غواصان و درد‌آشنایان امت اسلامی، اگر دل به دریای معارف آن بزنند و از نزدیک شدن و فرو رفتن در احکام و سیاست‌های اجتماعی آن ترسند، از صدف این دریا، گوهرهای هدایت و رشد و حکمت و آزادگی را بیش‌تر صید خواهند نمود و از زلال حکمت و معرفت آن تا ابد سیراب خواهند گشت.

ولی چه باید کرد و این غم بزرگ را به کجا باید برد که حج بسان قرآن مهجور گردیده است و به همان اندازه‌ای که آن کتاب زندگی و کمال و جمال در حجاب‌های خود ساخته ما پنهان است و زبان انس و هدایت و زندگی و فلسفه زندگی ساز او به زبان وحشت و

مرگ و قبر تنزل کرده است، حج نیز به همان سرنوشت گرفتار گشته است؛ سرنوشتی که میلیون‌ها مسلمان هر سال به مکه می‌روند و پا جای پای پیامبر و ابراهیم و اسماعیل و هاجر می‌گذارند، ولی هیچ کس نیست که از خود پرسد ابراهیم و محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ که بودند و چه کردند، هدفشان چه بود، از ما چه خواسته‌اند. گویی به تنها چیزی که فکر نمی‌شود، به همین است! مسلم، حج بی‌روح و بی‌تحرك و قیام، حج بی‌برائت، حج بی‌وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست.

خلاصه، همه مسلمانان باید در تجدید حیات حج و قرآن کریم و بازگرداندن این دو به صحنه‌های زندگی شان کوشش کنند و محققان متعهد اسلام، با ارایه تفسیرهای صحیح و واقعی از فلسفه حج، همه بافته‌ها و تافته‌های خرافاتی علمای درباری را به دریا بریزند» (امام خمینی، ۱۳۵۸، ص ۲۷۶).

۲-۳-۲- مصادیقی از تکالیف فرافردی در حج

بدون شک، تغییر و تحولات ماهوی حج و اقدامات عملی امام خمینی (ره) در راستای اقامه حج و استفاده از فرصت‌هایی که پیروزی انقلاب اسلامی زمینه‌ساز آن بود، باعث گردید که دورنمایی واقعی برای حج و مراسم آن ترسیم گشته و تا حدودی گرد و غبارهای متهجرانه و التقاطی از چهره آن زدوده شود. به ویژه بعد از پیروزی انقلاب و در حج زائران ایرانی، با رهنمودهای امام (ره) و نماینده‌های ایشان، مصادیقی از تکالیف فرافردی در حج تبیین گردید. اگرچه نسبت تأثیر و جایگاه این مصادیق در نظام حج از وزنی یکسان برخوردار نیست، ولی تکرار آن‌ها در سال‌های متعدد و به کارگیری تجارب، باعث شده که جزئی از حج قلمداد شده و هر ساله بر انجام هر چه بهتر آن‌ها تأکید گردد. البته بعضی از این اعمال و مناسک اجتماعی، عبادی و سیاسی بر اساس تبیین حضرت امام (ره) از حج، به عنوان رکن و واجب محسوب می‌شود و بعضی دیگر به تناسب موقعیت و شرایط از اهمیت برخوردار است.

در این جا به بعضی از مهم‌ترین اعمال و مناسک اجتماعی که در واقع به عنوان تکالیف فرافردی حجاج ایرانی قلمداد شده و در دستور کار کارگزاران حج قرار گرفته، اشاره می‌شود:

از آنجا که وظایف فرافردی در فضای ارتباطی زائرین با هم موضوعیت می‌یابد، بر اساس نوع این ارتباط مصادیق تکالیف فرافردی به دو دسته قابل تقسیم است: یکی آنهایی که در فضای ارتباطی زائران ایرانی با هم و به عبارتی در محیط ایرانی مطرح است؛ و دیگری وظایفی است که در ارتباط با محیط عام‌تر ارتباط زائران ایرانی و غیرایرانی و مجموعه حجاج، مصداق یافته است:

الف - وظایف و تکالیف فرافردی در محیط ایرانی: در محیط ایرانی حج - جایی که غلبه با حجاج ایرانی است - زائران خود را در فضایی آشنا احساس می‌کنند و مشترکات فردی، اجتماعی و فرهنگی زیادی بین آنها حاکم بوده و از لحاظ برقراری ارتباط، کم‌تر مشکل وجود دارد. مصادیق خاصی از وظایف فرافردی این محیط عبارت‌اند از:

(۱) برائت از مشرکین: یکی از ابعاد مهم عبادی - سیاسی حج، برگزاری مراسم برائت از مشرکین است که به تأسی از پیامبر ﷺ صورت می‌گیرد و در آن ضمن مرزبندی آشکار بین مسلمین و مشرکین، به طور جمعی، از دشمنان اسلام اعلام بیزاری و برائت شده و بر وحدت و یکپارچگی مسلمین تأکید می‌گردد؛ زیرا در واقع حج جلوه تام تولی و تبری است.

البته در هر عبادتی تبری از شرک و انزجار از طاغوت مطرح است، اما چون حج عبادت ویژه‌ای است که با سیاست آمیخته است و حضور اقشار گوناگون مردم جهان در آن به چشم می‌خورد، موقعیت مناسبی است تا روح این عبادت، در آن جمعیت چشمگیر، به خوبی تجلی کند و عصاره این پرستش خاص در آن صحنه، ظهور تمام نماید (جوادی آملی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۵).

فلسفه وجودی برائت از مشرکین ناشی از اهمیت جهت‌گیری کلی انسان بر محور «فجور» و «تقوی» است^۱ که هم در بعد فردی مطرح است و هم در بعد اجتماعی، به صورت تقابل «نظام کفر و نظام ایمان» جلوه‌گر است. بیزاری از نظام کفر دلالت بر این دارد که آشتی و جمع این دو نظام امری محال است؛ همان‌گونه که نظام کفر هم به صورت‌های مختلف بیزاری خود را از «نظام ایمان» اعلام داشته و در این مسیر از هیچ

کوششی دریغ نمی نماید.

برائت از مشرکین و بیزاری از شیطان‌های نوین جهانی، در واقع توسعه همان بعد فردی مناسک رمی جمرات است. یعنی اگر در بعد فردی لازمه تعبد، تقرب و پرستش فرد، آن است که هر امری غیر از خدا را نفی کرده و به عنوان سمبل این امر، سه شیطان سنگی را رمی نماید، در بعد اجتماعی (که لزوماً بر اساس مقتضیات و شرایط اجتماعی و بین‌المللی قابل تبیین است) هم، لازمه تعبد و پرستش اجتماعی، آن است که هر امری که توانسته در بعد اجتماعی جای خدا را بگیرد، مشخص شده و به عنوان شیطان یا شیطان‌های زمان، رمی گردد.

«اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی، با صلابت و شکوه هر چه بیش‌تر و بهتر برگزار شود»^۱ (امام خمینی، ۱۳۶۶، ص ۸).

۲) دعای کمیل: یکی دیگر از مصادیق تکالیف فرافردی زائران ایرانی که در هنگام برگزاری مراسم حج و در مدینه انجام می‌شود و آثار عبادی، سیاسی خاصی داشته و نقش بسزایی در راستای تبیین ماهیت حج ایفا می‌کند، برگزاری دعای کمیل به صورت گروهی در حرم نبوی و در کنار قبرستان بقیع است.

تکرار این مراسم عبادی - سیاسی توسط زائران ایرانی باعث شده که برگزاری دعای شریف کمیل در مدینه منوره به عنوان یک مراسم سنتی، مورد پذیرش دولت سعودی نیز قرار بگیرد. از این‌رو هر سال این دعا با قوت تمام برگزار شده و آثار معنوی پرباری را در پی دارد.

---

۱. مراسم برائت از مشرکین به همان صورتی که امام مطرح کرده‌اند، یعنی در قالب راهپیمایی و تظاهرات، از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۶ و هر سال باشکوه‌تر از سال پیش در ششم ذی‌حجه، در مکه مکرمه برگزار می‌گردید ولی در سال ۶۶ رژیم سعودی به تبع سیاست‌های آمریکا و جهت انتقام از پیروزی‌های رزمندگان در جبهه‌ها، با هماهنگی عراق و آمریکا، اقدام به کشتار حجاج در حرم امن الهی نمود؛ که این امر باعث تعطیلی حج به مدت سه سال شد.

در سال ۷۰ اعزام حجاج به مکه دوباره آغاز گردید، ولی شکل تظاهرات مردمی و برائت تغییر وضعیت داد و به تظاهراتی که در زیر خیمه‌ها و در صحرای عرفات انجام می‌گرفت محدود گشت؛ یعنی از حالت پویا و متحرک به حالت ایستا بدل شد؛ زیرا به هر حال برائت جزء مناسک حج و از جمله شرایط قبولی آن است و از این‌رو به رغم محدودیت‌ها باید به نوعی انجام شود.

۳) دیدار از مکان‌های مقدس: یکی دیگر از وظایف و فعالیت‌های اجتماعی زائران ایرانی که تأثیر بسزایی در تحول روحی حجاج دارد، دیدار از اماکن مقدسه مختلفی است که در مکه و مدینه وجود دارد. زیارت این مکان‌ها که هر یک تقدس خاصی داشته و نشانه و بیان‌گر خاطرات تاریخی اسلام و خاستگاه آن می‌باشد، از لحاظ معنوی زمینه‌ساز تغییرات انگیزشی، بینشی و فکری در افراد می‌گردد.

شهر مکه و مدینه جاهای زیارتی زیادی دارد که زائرین ایرانی به صورت دسته جمعی و در قالب کاروان‌ها، برای زیارت آن‌ها در طول مدتی که در این دو شهر هستند، اقدام می‌نمایند.

۴) برگزاری مراسم و مناسبت‌ها: یکی دیگر از موضوعاتی که زمینه‌ساز حضور و تجمع افراد در هنگام حج می‌گردد، بازدید کاروان‌ها از هم و به ویژه شرکت در مراسم و مناسبت‌های مختلف در ایام حج است.

۵) دیدارهای مردمی: از شیوه‌های نوینی که بعثه مقام معظم رهبری، در حج سال‌های بعد از ۷۰ و به عنوان مصداق دیگری از وظایف فرافرادی و اجتماعی زائران در حج معمول داشته است، برگزاری جلسات و دیدارهای مردمی در محل بعثه مکه و مدینه است، به گونه‌ای که همه روزه در ساعاتی از صبح و عصر، کاروان‌ها به بعثه آمده و در آنجا تجمع می‌نمایند و پس از دیدار با نماینده رهبری، به سخنرانی و مداحی گوش داده و در جریان وقایع قرار می‌گیرند.

ب - وظایف و تکالیف فرافرادی در محیط غیر ایرانی: در فضای غیر ایرانی، که مبین محیطی است که هم در برگیرنده زائران ایرانی است و هم زائران دیگر کشورها را شامل می‌شود، قطعاً برقراری ارتباط بین زائران، مشکل می‌باشد، ولی این به این معنا نیست که جلوه‌ها و مصادیقی از تجمع و بروزات اجتماعی وجود نداشته باشد، بلکه در این راستا هم حج از پویایی لازم برخوردار می‌باشد. بعضی از این مصادیق عبارت‌اند از:

۱) برگزاری نمازهای جماعت: یکی از فعالیت‌ها و عبادات اجتماعی، که زمینه حضور حجاج ایرانی در بین سایر زائرین را به طور طبیعی فراهم می‌کند و به آن‌ها اجازه می‌دهد با آن‌ها ارتباط برقرار نمایند و در عین حال از آثار هویت جمعی آن بهره‌مند

شوند، شرکت در نمازهای جماعتی است که در حرم پیامبر ﷺ در مدینه و یا خانه کعبه در مکه برگزار می‌گردد.

۲) برگزاری سمینارها: از جمله اقدامات جمعی دیگر که توسط بعثه و یا سازمان صورت می‌گیرد، تشکل سمینارها و هم‌اندیشی‌هایی است که در رابطه با موضوعات مورد ابتلای جوامع اسلامی برگزار می‌شود.

۳) تبلیغ مستقیم: مصداق دیگری که زمینه حضور زائران ایرانی و پراکنده شدن آن‌ها در میان زائران خارجی را موجب می‌شود، ارایه مستقیم کارهای تبلیغاتی توسط زائران ایرانی است؛ به گونه‌ای که هر جا زائران ایرانی، به زائران خارجی برخورد می‌کنند، در صورت مساعد بودن شرایط به معرفی انقلاب و اسلام می‌پردازند.

۳-۲- نقش تدبیری سطوح حج در تحقق تکالیف فرافرادی

هر یک از مناسک و افعال و عبادات اجتماعی که در واقع جلوه پرستش اجتماعی مسلمانان است، همانند مناسک فردی، دارای بعد تبعیدی و عقلی و در نتیجه نیازمند اداره و مدیریت می‌باشد که توسط سطوح حج، اعمال می‌گردد.

الف - زائر: اگر چه موضوع، تکالیف فرافرادی است، اما از آن‌جا که سنگ زیربنای هر اجتماعی، افراد انسانی هستند، کسی که نقش اساسی در این تکالیف اجتماعی ایفا می‌کند، خود زائر است؛ چه این‌که اگر تک تک زائران تجمع پیدا نکنند اصلاً جماعتی شکل نمی‌گیرد.

ب - کاروان: کاروان و عوامل آن وظایف گسترده‌ای دارند که بعضی از آن‌ها در راستای فراهم نمودن زمینه فعالیت‌های اجتماعی زائران می‌باشد. مثلاً وظیفه مدیر، تدارک، سازمان‌دهی و هماهنگی اجرایی و پشتیبانی در این‌گونه امور است. برای شرکت در مراسم براءت، دعای کمیل، برگزاری مراسم و مناسبت‌ها، دیدارهای مردمی، دیدار از مکان‌های مقدس، برگزاری نمازهای جماعت و غیره، نقش مدیر در برنامه‌ریزی و نقل و انتقال و هدایت زائران بسیار تعیین کننده است. از طرف دیگر چون حضور در این‌گونه فعالیت‌ها، نیاز به انگیزه و نوعی احساس تکلیف دارد، روحانی به عنوان یکی از عوامل مهم کاروان، در این موارد ایفای نقش می‌کند. در سال‌های قبل، ناظر به عنوان

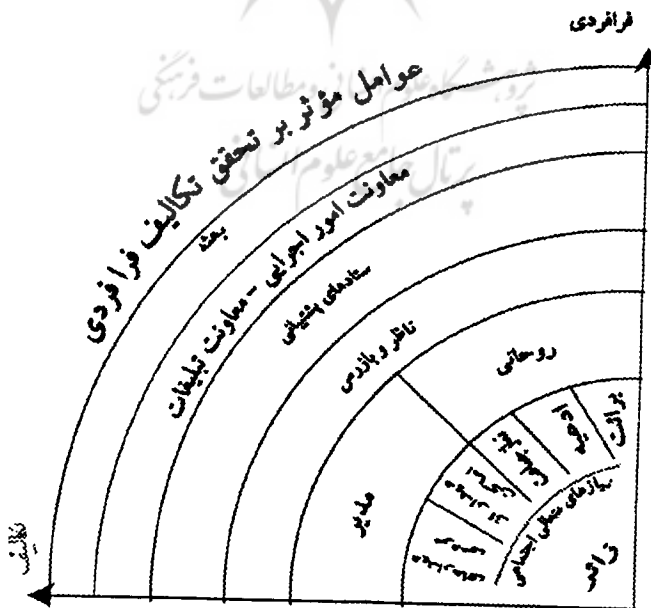
نماینده بعثه بر کارها نظارت داشت و عنصر سیاسی محسوب می شد و امروزه اگر چه این نظارت کم رنگ شده ولی به نوعی عملکرد عوامل کاروان را زیر نظر دارد.

ج - ستادها: ستادهای مکه و مدینه و مناطق مربوط به هر یک، پشتیبانی های مربوط به کاروان های تحت پوشش خود در رابطه با هر یک از فعالیت های اجتماعی را بر عهده دارند.

د - سازمان: هدایت و نظارت بر عملیات مجموعه فعالیت های ستادها بر عهده سازمان حج و زیارت است.

ه - بعثه: معمولاً در راستای فعالیت های اجتماعی و سیاسی - عبادی حج، معاونت خاصی در بعثه پیش بینی شده که این امور را در سطح کلان هدایت و نظارت می نماید و در مواردی با برنامه ریزی، از خود زائران در موضوعاتی چون انتظامات مراسم، سقایت و آبرسانی، تبلیغات و صوت استفاده می کند.
در نمودار زیر ارتباط سطوح بالا ترسیم شده است:

نمودار شماره (۶): نقش مدیریتی سطوح حج در تحقق تکالیف فرافردی

۲-۴- فرایند رفع محدودیت‌های فرافردي

۲-۴-۱- فلسفه وجودی محدودیت‌های فرافردي

همان گونه که انجام مناسک فردي با محدودیت‌هایی روبه‌رو است و برآوردن نیاز متعالی پرستش، مستلزم توجه به محدودیت‌هایی است که ناشی از سایر نیازهای انسانی است، مناسک، عبادات و فعالیت‌های اجتماعی هم با محدودیت‌هایی متناسب با خود روبه‌رو می‌باشد که قطعاً رفع آن‌ها نیاز به اداره و مدیریتی قوی‌تر و دقیق‌تر دارد. هر چه برنامه‌ریزی در مسیر رفع این محدودیت‌ها بهتر صورت بگیرد، سازمان‌دهی دقیق‌تری بشود و هدایت و نظارت از زوایای گوناگون انجام شود، امکان انجام وظایف فرافردي و عبادی - اجتماعی به صورت کارا و اثربخش، بیش‌تر می‌باشد.

۲-۴-۲- انواع محدودیت‌های فرافردي

محدودیت‌های فرافردي در مسیر برقراری مراسم و مناسک اجتماعی را می‌توان شامل دو دسته دانست:

الف - محدودیت‌های ناشی از شرایط فیزیکی: حضور جمعی زائران در کشور عربستان و در زمان و مکان خاص، باعث می‌شود شرایط فیزیکی و مقتضیات ویژه حاکم بر آن، محدودیت‌های مختلفی را بر زائران تحمیل نماید که به بعضی از آن‌ها اشاره می‌شود:

(۱) محدودیت‌های مکانی و پی‌آمدهای آن: هر یک از زائران از کشوری به عربستان می‌آیند که قطعاً به نسبت‌های متفاوت، دارای اختلاف و تمایزات زیادی می‌باشند و این امر مسایل و محدودیت‌هایی را در پی دارد که موارد زیر از آن جمله می‌باشد:

(۱) تفاوت زمانی: تغییر مکانی، اولین پی‌آمد آن تغییر زمانی و اختلاف ساعت و احیاناً ایجاد اختلالاتی در برنامه‌های تنظیمی حجاج است؛ به ویژه آن دسته از افراد که تجربه‌ای در این گونه مسافرت‌ها ندارند.

(۲) آب و هوا: آب و هوای گرم و شرایط اقلیمی عربستان نقشی تعیین‌کننده در وضع زائران دارد، به خصوص در مواقعی که افراد در مکه یا مدینه باید عملی را به صورت جمعی انجام دهند؛ مثلاً یکی از محدودیت‌های ناشی از آب و هوا که برای زائران ایجاد

مشکلات جدی می‌کند، «گرم‌زدگی» است که اولاً، مشکلات جسمی و بدنی در پی دارد و توان زائران را از بین برده و قدرت انجام وظایف را از آن‌ها می‌گیرد و ثانیاً، مشکلات روحی، روانی و فکری در پی دارد و توان اندیشه را از آن‌ها گرفته و گاه باعث فراموشی در آن‌ها می‌شود، به نحوی که به هیچ‌وجه نمی‌توانند خود را با وضعیت جدید انطباق داده و تصور می‌کنند در گذشته و دیار خود می‌باشند.

(۳) گستردگی و تنوع: مسئله دیگری که تفاوت مکانی در پی دارد، گستردگی و تنوع کارها در عین شباهت‌هایی است که برای زائران محدودیت‌های دیگری را موجب می‌شود. مثلاً «گم شدن» زائران یکی از معضلات و مسایل اساسی در حج است که می‌تواند از گرم‌زدگی، تنوع و گستردگی کارها و شباهت‌های مکان‌ها با یکدیگر، ناشی شود.

(۴) فواصل: از آن‌جا که مکان‌هایی که باید اعمال و مناسک فردی و اجتماعی در آن‌جاها صورت بگیرد، در فاصله‌های دور و نزدیک از هم قرار دارند و در مواقعی نمی‌توان مسیر بین این مکان‌ها را به صورت پیاده طی کرد، این امر خود محدودیت‌های دیگری را برای زائران ایجاد می‌نماید.

(۵) عبور مرزی: شکل دیگری از تفاوت مکانی که برای زائران ایجاد محدودیت می‌کند، نفس ورود و خروج از کشور خود به عربستان است؛ زیرا ورود و خروج در هر کشور ضوابط و شرایط خاص خود را دارد.

(۶) محدودیت‌های امنیتی و پی‌آمدهای آن: قرار گرفتن زائر در شرایط محیطی و فیزیکی جدید با در نظر گرفتن تفاوت زمانی، آب و هوای گرم، نقل و انتقالات و غیره، ممکن است، محدودیت دیگری را هم برای او به دنبال داشته باشد و آن احساس عدم امنیت است؛ اعم از امنیت جانی، امنیت اقتصادی و عجز در حفظ اموال خود یا امنیت روحی و روانی نسبت به درستی انجام مناسک و وظایف عبادی خود.

(۳) محدودیت‌های مالی: زائر در کشور بیگانه، بنا به ضرورت نیاز به پول دارد، که این امر از جنبه‌های مختلف برای زائرین ایجاد محدودیت می‌نماید. شرایط حاکم بر عربستان و کیفیت انتقال پول و مسئله حمل و نقل آن، گم شدن پول و غیره از جمله

مسایلی است که باید به آن‌ها پرداخت.

ب - محدودیت‌های ناشی از شرایط غیرفیزیکی (اجتماعی): علاوه بر محدودیت‌های فیزیکی، یک سری محدودیت‌های اجتماعی و سیاسی هم در برگزاری مراسم فرافردی حج وجود دارد که بعضی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱) تفاوت زبان: یکی از واقعیات در حضور جمعی زائران در عربستان، این است که زائرین از کشورهای مختلف و دارای زبان‌های گوناگون هستند و این مسئله‌ای است که امکان برقراری ارتباط بین آن‌ها را به حداقل می‌رساند و در واقع باعث می‌شود که خود را ناتوان و در عین این‌که در جمع هستند، تنها حس کنند و این در حالی است که برای برگزاری هر چه بهتر فعالیت‌ها و مناسک اجتماعی، ارتباط بین زائرین از اهمیت زیادی برخوردار است.

۲) زندگی جمعی و گروهی: قرار گرفتن افراد در قالب کاروان‌ها و تقسیم آن‌ها به گروه‌های چند نفره در اتاق‌ها و این‌که مجبور می‌باشند به مدت یک‌ماه با افرادی باسلاقی و حساسیت‌های مختلف زندگی کنند، از جمله مسایلی است که برای اکثر زائرین که برای نخستین بار در یک چنین حالتی قرار گرفته و تجربه قبلی نسبت به زندگی جمعی ندارند، ایجاد محدودیت‌هایی خاص می‌کند. این مطلب در کیفیت اداره کاروان‌ها هم تأثیر زیادی دارد.

۳) ارتباط با ایران: وقتی افراد، به خصوص برای اولین بار، از خانه و کاشانه خود دور می‌شوند، به ویژه اگر در شرایطی قرار بگیرند که نیاز بیشتری به ارضای نیازهای عاطفی داشته باشند، مهم‌ترین تسکین، امکان برقراری ارتباط آن‌ها با کسانی است که با آن‌ها روابط عاطفی قوی داشته‌اند و معمولاً خانواده و آشنایان از جمله این افراد می‌باشند. یکی از محدودیت‌های زائران در عربستان، ناشی از مشکلات تلفن و ارتباط آن‌ها با ایران و داد و ستد خبر بین آن‌ها است که در مواردی ممکن است پی‌آمدهای متعددی در بر داشته باشد.

۴) مقررات ویژه عربستان: عربستان به عنوان کشوری که سالانه میزبان بیش از یک میلیون زائر از کشورهای مسلمان و آن‌هم در زمانی محدود و مکان‌هایی خاص

(بخش‌هایی از دو شهر مکه و مدینه) است، ضرورتاً برای اداره فعال این امر ناچار است مقرراتی را نسبت به جنبه‌های مختلف حج، از لحاظ تعداد، نوع رفت و آمدها و غیره وضع کند که این مقررات و رعایت آن‌ها را در قرارداد با کشورها گوشزد می‌کند. زائرین در بسیاری از موارد اطلاعی از این مقررات ندارند و همین امر سبب ایجاد به محدودیت‌هایی برای آن‌ها می‌گردد. مثلاً حجاج ایرانی که در وطن خود الگوی رفتاری خاصی دارند و به ویژه از لحاظ فرهنگی به هنجارهای خاصی خو کرده‌اند، وقتی در عربستان با مقرراتی روبه‌رو می‌شوند که ناهنجار تلقی می‌شود و یا با مقررات ویژه عربستان رابطه با در عبور و مرور، شرکت در مراسم، رفتن به بازار و نیز مقرراتی که حاکم بر انجام مناسک است برخورد می‌کنند که احياناً از آن بی‌اطلاع بودند، در عمل منفعل شده و برای آن‌ها ایجاد محدودیت می‌کند.

۵) تفاوت‌های مذهبی: یکی از مهم‌ترین محدودیت‌ها که پی آمدهای زیادی را برای زائرین به دنبال دارد، تفاوت‌های مذهبی بین زائرین می‌باشد. افرادی که از کشورهای مختلف به عربستان می‌آیند، اگر چه همه مسلمان می‌باشند ولی گرایش‌های مذهبی آن‌ها فرق دارد، به نحوی که اگر این گرایش‌ها بر روی یک پیوستار قرار بگیرند، گاه اختلافات فاحش و صددرصد با هم داشته و در دو انت‌های این طیف جای می‌گیرند. البته نقاط اشتراک هم دارند و به همین دلیل همگی حول این وجوه اشتراک گرد هم آمده‌اند؛ اما از آن‌جا که وجوه اشتراک در سطح امور کلی و کلان است، در هنگام تبیین این اصول و عقاید کلی و تعریف‌های عملی و عینی از آن‌ها، اختلاف‌ها در قالب دستورات مذهبی مختلف، جلوه و بروز عینی یافته و به صورت رفتارها و مناسک خاص و یا در قالب دستورات و احکامی خاص خود را نشان می‌دهد. از آن‌جا که در میان مسلمانان جهان، شیعه در اقلیت و اهل تسنن در اکثریت قرار دارند، این امر در مسئله حج هم به چشم می‌خورد، به خصوص در میان شیعیان، شیعه امامیه، که قریب به اتفاق زائران ایرانی را تشکیل می‌دهد، در مقایسه با سایر مسلمانان، درصد بسیار ناچیزی از مجموع حجاج را، به خود اختصاص داده است؛ در چنین موقعیتی، از یک طرف اکثریت حجاج (اهل تسنن)، آداب مذهبی خاص خود را دارند، برای ادعیه جایگاه خاصی

قابل اند، نماز را همگی به شکلی خاص می خوانند، به قرآن احترام زیادی می گذارند، برای نماز اول وقت از تقیدات محکمی برخوردارند و هرگز آن را ترک نمی کنند، در هنگام نماز کسب و کار را رها می کنند، و در مجموع نوعی هماهنگی بین آن‌ها ملاحظه می شود. از طرف دیگر، چنانچه شیعیان ایرانی خود را در جمع غالب اهل تسنن یک اقلیت اندک ملاحظه کنند و ببینند آدابی که آن‌ها دارند، در این جا رعایت نمی شود، از لحاظ روحی دچار محدودیت می شوند و چنانچه بخواهند عبادات و مناسک را آن طور که مذهب شیعه برای آن‌ها ترسیم کرده، انجام دهند، به منزله افرادی تک‌رو که بر خلاف جریان آب شنا می کنند، تلقی می گردند و این نیز محدودیت‌هایی دیگری را برای آن‌ها در پی دارد. به خصوص این‌که بسیاری از اعمال مذهبی است که در ایران به عنوان امور عادی و هنجارهای جاافتاده مطرح‌اند ولی در بین اهل سنت، حرام و گاهی به عنوان مصداق شرک تلقی می شود. عدم آگاهی زائران ایرانی به این‌گونه موارد ضمن این‌که چهره بسیار بدی از شیعه در نزد سایر مسلمانان به نمایش می گذارد، اهداف و مقاصد و رسالت‌های اساسی و برجسته آن را هم تحت الشعاع قرار می دهد. مثلاً وقتی ایرانی‌ها در نماز جماعت اهل تسنن حضور می یابند، همراه سایرین و هم‌زمان با آن‌ها تکبیر نمی گویند و به صورت انفرادی اقدام به این کار می نمایند و یا در برابر احترام بسیار زیاد اهل تسنن به قرآن، شیعه با قرار دادن قرآن روی زمین و جاهای دیگر، در نزد اهل تسنن به عنوان توهین کننده به قرآن شناخته می شود؛ زیارت اهل قبور، بوسیدن بارگاه ائمه و پیامبر صلی الله علیه و آله، دخیل بستن و غیره، برای شیعیان عادی است، در حالی که اهل تسنن همه این‌ها حرام و شرک آمیز می داند. هم‌چنین عدم شرکت بعضی از حجاج ایرانی، در نماز جماعت به هنگام خرید و اعمالی از این دسته، که ناشی از تفاوت‌های مذهبی است، می تواند مستمسک کوییدن شیعه از جانب دشمنان باشد و از طرف دیگر، تبلیغات شیعه را خنثی کند و حداقل این‌که شبهه افکنی کرده و امور متعارض را برجسته نماید.

۶) مسایل اطلاعاتی امنیتی: یکی از کارهایی که در عرف سیاسی معمول است، توجه به مسایل اطلاعاتی و امنیتی است و این امکان وجود دارد که زائران و بعضی از افراد مطلع، به عنوان منبع اطلاعاتی مستقیم و غیرمستقیم در معرض تخلیه اطلاعاتی

قرار گرفته و خواسته یا ناخواسته عامل و جاسوس بیگانه قرار گیرند. بنابراین یکی از محدودیت‌های مهم دیگری که احیاناً زائرین با آن روبه‌رو هستند و در صورت عدم اطلاع کافی در دام آن می‌افتند، مسئله ارتباط آن‌ها با عناصر اطلاعاتی و امنیتی و نفوذ آن‌ها می‌باشد.

۳-۴-۲- نقش تدبیری سطوح حج در رفع محدودیت‌های فرافردی

برگزاری درست افعال فرافردی، مستلزم رفع محدودیت‌های آن می‌باشد. برای این امر، مجموعه سطوح حج با هماهنگی و همکاری همدیگر (بعثه، سازمان حج و زیارت، معاونت‌های مختلف آن‌ها، ستادهای واقع در مکه و مدینه و مناطق و مدیر و عوامل کاروان) اقداماتی را انجام داده و تدارکاتی را فراهم می‌آورند که تا حد امکان این محدودیت‌ها را از بین برده و یا دست‌کم از شدت آن بکاهد. برای رفع محدودیت‌های ناشی از شرایط فیزیکی، در مواردی مثل گرم‌زدگی ناشی از آب و هوای گرم محیط، برای افراد برنامه رفت و آمد تنظیم می‌شود که در ساعات گرم بیرون نروند و وسایل خنک‌کننده برای آن‌ها فراهم می‌شود و در هنگام گرم‌زدگی هم، تمهیداتی دیده شده که هم جان افراد حفظ شود و هم از ورود لطمات روحی و روانی شدید به آن‌ها جلوگیری به عمل آید. پزشک کاروان در این‌گونه موارد نقشی فعال ایفا می‌کند.

گسترده‌گی و تنوعی که گاه موجب «گم شدن» افراد می‌شود، باعث شده که بخشی از عملیات ستادی با عنوان «امداد و گم‌شدگان» به رفع چنین محدودیت‌هایی پرداخته و نگذارد فرصت انجام مناسک از زائرین گم‌شده گرفته شود.

فاصله‌های مکانی بین جاهایی که زائرین برای انجام مناسک مجبور به تردد در آن هستند، موجب شده که مسئله «حمل و نقل» موضوعیت یافته و در رفع این‌گونه محدودیت‌ها به زائرین کمک نماید.

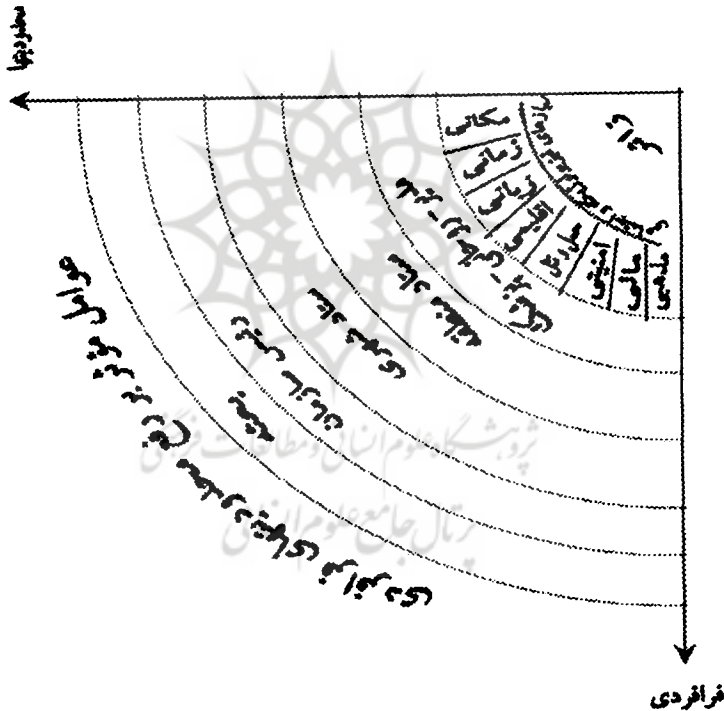
محدودیت‌های ناشی از عبور از مرز باعث شده که گمرکات در رابطه با ورود و خروج زائران فعالیت‌های مربوط را تسهیل نماید. «مسایل ارزی» و همکاری بانک‌ها هم نیازهای اقتصادی زائران را برطرف می‌سازد.

مسئله آموزش و تبلیغات، از جمله فعالیت‌های ستادی مهمی است که در رفع

بسیاری از محدودیت‌های فرافردي مؤثر است. مثلاً آموزش زائران نسبت به مقررات ویژه عربستان، نسبت به تفاوت‌های مذهبی، و مسایل اطلاعاتی و امنیتی و نیز حساسیت‌های این امور، می‌تواند در کاهش محدودیت‌های مرتبط با آنها مؤثر افتد. تقویت سیستم ارتباطی و مخابراتی هم می‌تواند مسایل ناشی از محدودیت‌های ارتباطی با ایران را کاهش دهد.

در نمودار زیر ارتباط سطوح بالا ترسیم شده است:

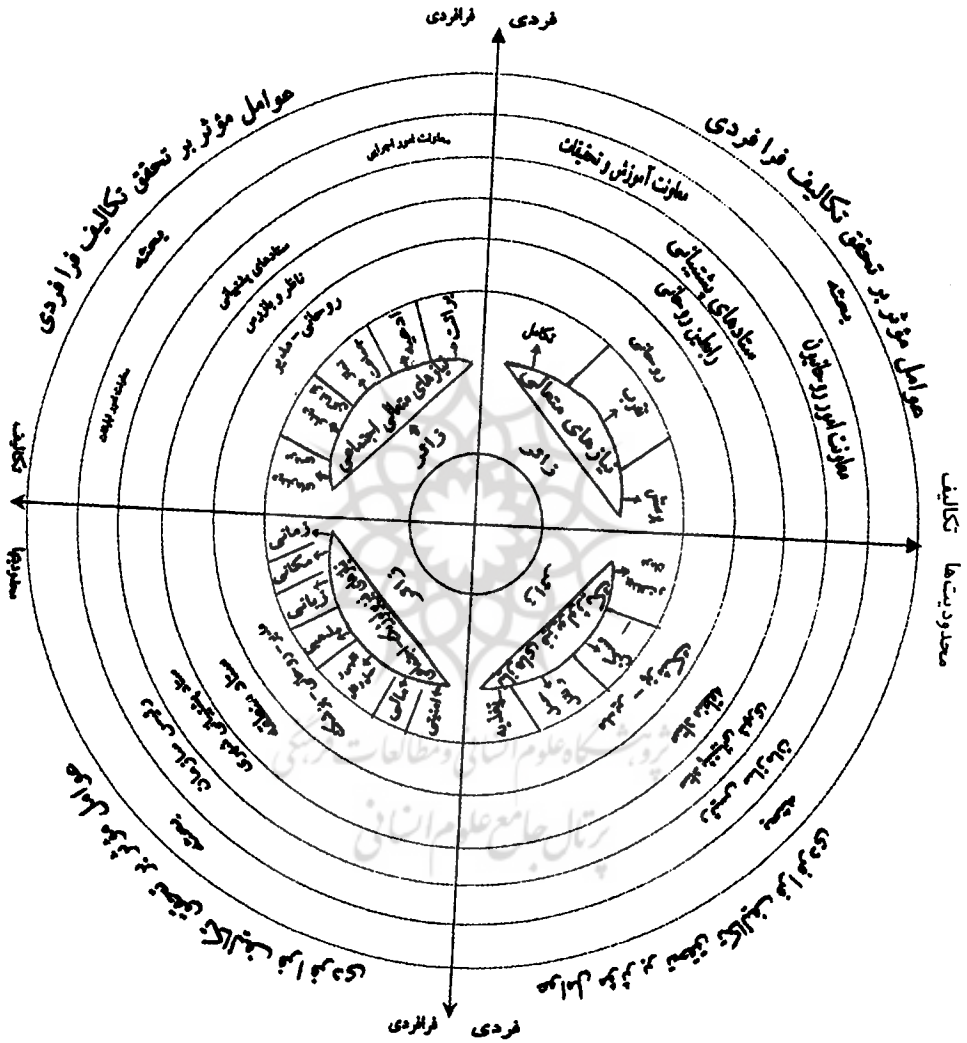
نمودار شماره (۷): نقش مدیریتی سطوح حج در رفع محدودیت‌های فرافردي

نمودار صفحه بعد بیانگر وضعیت ترکیبی ابعاد چهارگانه حج و نقش مدیریتی حج در تحقق تکالیف فردي و فرافردي از یک طرف و رفع محدودیت‌های فردي و فرافردي از طرف دیگر می‌باشد.

نمودار شماره (۸): نقش مدیریتی سطوح حج در تحقق تکالیف و رفع محدودیت‌ها

مآخذ

- ۱- کلینی، اصول کافی، ج ۱ (تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۱۸).
- ۲- جوادی آملی، عبدالله، «صهباي حج» (قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۷).
- ۳- امام خمینی، روح اله، صحیفه نور، ج ۹ (تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۵۸).
- ۴- امام خمینی، روح اله، «فریاد براءت» (تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۹).
- ۵- دفتر بعثه مقام معظم رهبری، «کانون توحید» گزارش ویژه حج سال ۷۶ (۱۳۷۶).
- ۶- عابدی جعفری، «مدیریت عبادات»، جزوه درس مبانی مدیریت اسلامی، دوره دکتری، دانشکده مدیریت دانشگاه علامه طباطبایی (سال تحصیلی ۷۷-۷۸).
- ۷- مطهری، مرتضی، مدیریت و رهبری در اسلام، امدادهای غیبی در زندگی بشر (قم، انتشارات صدرا، ۱۳۷۲).
- ۸- حر عاملی، وسایل الشیعه، ج ۸ (تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷ ق).
- ۹- عابدی جعفری، «مدیریت حج» جزوه درس مبانی مدیریت اسلامی، دوره دکتری، دانشکده مدیریت دانشگاه علامه طباطبایی (سال تحصیلی ۷۷-۷۸).